

ԳԵՐՈՐ ՄԱՂՈՅԵԱՆ, Գրիգոր Անուարզեցին շարականագիր, ԵԳՂ հրատարակչություն, Երևան, 2002, 176 էջ:

Միջնադարյան հայ ակնառու բանաստեղծ և հոգևոր-մշակութային գործիչ Գրիգոր Անավարզեցին եղել է ժամանակի հասարակական-քաղաքական նշանավոր դեմքերից մեկը, որի ավանդը մեծ է նույնպես Կիլիկյան Հայաստանի դիվանագիտության զարգացման ասպարեզում: Նա նաև հայ երգարվեստի Կիլիկյան դպրոցի երևելի մշակներից էր, որը հորինել է բազմաթիվ գանձեր ու տաղեր, տարբեր տոների նվիրված շարականներ ու այլ բնույթի ստեղծագործություններ: Նրա թողած գրական-մատենագրական հարուստ և միաժամանակ արժեքավոր ժառանգությունը մեր միջնադարյան մշակույթի անբաժան մասն է կազմում: Բայց, ցավոք, մինչև վերջերս Գրիգոր Անավարզեցու կյանքն ու գործունեությունը հայագիտության մեջ բավարար ուշադրության չէին արժանացել, մակերեսորեն ու քիչ էին ուսումնասիրվել՝ նույնիսկ տեղիք տալով հակասական ու իրարամերձ կարծիքների ու տեսակետների՝ կապված նրա եկեղեցական, քաղաքական գործունեության հետ: Անավարզեցին ըստ պատշաճի չէր գնահատվել նաև որպես կաթողիկոս: Եղած ուսումնասիրություններում, հատկապես հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված աշխատություններում, միանշանակ գնահատականներով չէր ներկայացվել նրա գործունեությունը, աթոռակալության շրջանի (1293-1307 թթ.) նրա քաղաքական-դավանաբանական դիմագիծը ևս չէր հստակվել և, վերջապես, չէր որոշվել նրա տեղն ու դերը հայ եկեղեցու և հայ մշակույթի պատմության մեջ:

Վաղուց անհրաժեշտություն էր առաջացել այդ երևելի բանաստեղծի կյանքի ու գործունեության, նրա գրական ժառանգության անկողմնակալ, հիմնավոր ու համակողմանի քննության, նրա մասին ցարդ եղած նյութերի, գնահատականների ու բնութագրումների համադրման ու նորոպի մեկնաբանության: Այս բացը լրացնելու և տարակուսելի հարցերին պատասխանելու եկավ Գևորգ Մաղոյանի «Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր» մենագրությունը, որը Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի առթիվ լույս է ընծայել

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը:

Գ. Մաղոյանի ներկա աշխատության հիմնական նպատակն է՝ հանգամանորեն քննել Անավարզեցու շարականները, պարզել դրանց հեղինակի դերը հայ շարականագրության մեջ: Սակայն մի բան պարզ է, որ դա հնարավոր չէր իրականացնել առանց պատմական բազմակողմանի ուսումնասիրություններ կատարելու: Ուստի հեղինակը փորձ է արել լուսաբանելու Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսի ապրած ժամանակաշրջանը, ի հայտ բերելու նրա կյանքի ու գործունեության որոշ առնչություններ, ճշգրտելու կենսական ինչ-ինչ մանրամասներ, դեպքեր ու փաստեր: Եվ դա հաջողվել է նրան: Նա, օգտվելով գրականագիտության, բանասիրության և պատմագիտության նորագույն նվաճումներից, կարողացել է հստակ պատկերացում տալ տվյալ ժամանակաշրջանի և ուսումնասիրվող հեղինակի մասին:

Մենագրությունը բաղկացած է «Ներածությունից» և երկու հիմնական գլուխներից, որոնք շարադրված են գիտական պատշաճ մակարդակով և, միմյանց հետ շաղկապվելով, կազմում են մի կոտ միասնություն, ինչպես նաև՝ վերջաբանից ու ծավալուն հավելվածից:

«Ներածության» մեջ հակիրճ ներկայացված է ԺԳ-ԺԴ դարերի Կիլիկյան Հայաստանի պետության պատմությունը՝ հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնելով հիշյալ դարերի սահմանագծի կարևոր իրադարձություններին: Հեղինակը ճիշտ է նկատում, որ միջնադարում եկեղեցին կարևոր տեղ էր զբաղեցնում պետական համակարգում: Պետության արտաքին քաղաքականությունը լույ առքունիքի մենաշնորհը չէր: Այդ գործում իրենց ներդրումն ունեին նաև հոգևոր գործիչները: Փաստերը հաստատում են, որ միջպետական հարաբերություններում քննարկվում էին ոչ միայն քաղաքական, այլև հոգևոր հարցեր, որոնք, վերջին հաշվով, նույնպես քաղաքական աստիճաններ էին: Եվ ժողովրդի մակարդակի հետ կապված քաղաքական հարցերի լուծման գործում հաջողության հասնելու նպատակով Կիլիկյան Հայաստա-

ճի առաջնորդները, նուրբ դիվանագիտություն հանդես բերելով, հաճախ կրոնական ինչ-ինչ խնդիրներում զիջումներ կատարելու համաձայնություն էին տալիս:

Գ. Մադոյանը իր մեծագործության մեջ առաջին անգամ հետազոտել է տվյալ խնդիրն ըստ էության: Պատմական այդ բարդ ժամանակաշրջանի ֆոնին մա ներկայացրել է Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային կյանքը, գրականությունը և փորձ է արել վերականգնելու միջնադարյան հայ բանաստեղծ և կրոնական գործիչ Գրիգոր Անավարզեցու գրական ժառանգության և դիվանագիտական քայլերի կարևորությունը: Նա ներկայացնում է Ռուբիկյան հարստության հաստատումը Կիլիկիայում, ապա Հեթումյանների՝ իշխանության գլուխ անցնելը, կաթողիկոսական աթոռի՝ Անիից Կիլիկիա տեղափոխվելը, ինչպես երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացությունը: Հատուկ ուշադրություն է դարձված ԺԳ դարի ութսունական թվականներից մինչև հաջորդ դարի առաջին տասնամյակն ընկած ժամանակահատվածին: Այդ շրջանում եկեղեցիների միության խնդիրը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում արևմտյան և արևելյան պետությունների քաղաքական-դիվանագիտական փոխառնչություններում: Իսկ Կիլիկյան Հայաստանը, գտնվելով Արևմուտքի ու Արևելքի սահմանագծում, իր գոյությունը պահպանելու նպատակով պետք է կարողանար ճկուն դիվանագիտություն վարել թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան տերությունների հետ: Այդ իսկ պատճառով թե՛ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Է՝ Անավարզեցին և թե՛ իր ժամանակակից Հայոց արքաները ստիպված էին սերտ հարաբերություններ հաստատել մյուս քրիստոնեական տերությունների հետ՝ դաշնակիցներ ձեռք բերելու հույսով: Բայց օգնության ձեռք մեկնելուց առաջ և՛ Բյուզանդիան, և՛ Հռոմը դավանաբանական պահանջներ էին ներկայացնում հայկական կողմին: Գրքի հեղինակը, պատկերելով Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական այս կարևոր անցուդարձերը և դավանաբանական խմորումները, որոնք Անավարզեցու եկեղեցական բուն գործունեության շրջանում սպառնալից տեսք էին ընդունել, կարողացել է ըստ ամենայնի ներկայացնել պատմական իրողությունը և անել գիտական ճիշտ եզրահանգումներ: Ըստ նրա դիտարկումների՝ Անավարզեցին և մյուս գործիչները անում էին ամեն ինչ, որ եկեղեցական վեճերը խոչընդոտ չհանդիսանան Կիլիկիայի արտաքին քաղաքականության բավիղներում: Կախված իրադրությունից՝ նրանք կարող էին համաձայնություն տալ լատինների և մերժել հույներից, ապա կտրականապես փոխել դիրքորոշումը՝ հարաբե-

րություններ վարելով հակառակ կողմի հետ՝ երկու դեպքում էլ ունենալով ուրիշ նպատակ՝ խուսափել առճակատումից: Ահա այդպիսի ճկուն դիվանագիտության շնորհիվ Կիլիկիան կարողացավ տասնյակ վտանգավոր թշնամիների շրջապատում ամբողջ երեք դար պահպանել իր պետականությունը:

Սակայն, որքան էլ ճկուն լինեք հայ թագավորների ու կաթողիկոսների «դիվանագիտությունը», այնուամենայնիվ հնարավոր չէր այդ ամենն իրագործել՝ մշտապես խուսանալով հակասություններից: Նման հակասություններ ստեղծել է նաև Գրիգոր Անավարզեցու գործունեության, բնականաբար նաև ստեղծագործության մեջ: Նա, ընդհատաջ գնալով եկեղեցիների միության գաղափարի իրականացմանը, որը, փաստորեն, մշտապես էր Հայ առաքելական եկեղեցու ենթարկում կաթողիկ եկեղեցու գերակայությանը, ձգտում էր վերանայել հայ եկեղեցու դավանաբանությունն ու արարողակարգը: Գրքի հեղինակը հիտակորեն ներկայացնում է այդ գործընթացները, հանդես է բերում գիտական և դավանաբանական հարցերի մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու և գնահատելու զգոնություն:

«Գրիգոր Անավարզեցու կենսի եւ գործունեութեան համառոտ ուրուագիծ» գլխում, հիմնվելով ժամանակի գրավոր աղբյուրների վրա, հեղինակը վերլուծում է Անավարզեցու կյանքը: Կաթողիկոսի վաղ և երիտասարդական տարիների վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Գրքում բերվում են Մ. Չամչյանի, Ղ. Ալիշանի և Հր. Աճառյանի ենթադրությունները, համաձայն որոնց Գրիգորը ժամանակին կոչվել է Մեծքարեցի՝ Մեծքարի վանքում սովորելու կամ ուխտը գլխավորելու կապակցությամբ: Դրանից հետո ապագա Հայրապետը ստացել է Անավարզեցի մականունը՝ Անարգաբայի արքեպիսկոպոսական աթոռին բարձրանալու կապակցությամբ: Նկատի ունենալով, որ թա տեղի է ունեցել 1268 թ. և ենթադրելով, թե անգվազն 20-25 տարեկան պիտի լինեք այդ ժամանակ Գրիգորը, հեղինակը եզրակացնում է, որ Անավարզեցին պետք է ծնված լինի 1240-ական թվականներից ոչ ուշ: Նա Անարգաբայի արքեպիսկոպոս էր մինչև 1293 թ., երբ Հեթում Բ թագավորի կամքով ու գործակցությամբ արժանանում է Հայաստանեայց եկեղեցին գլխավորելու պատվին և օծվում է կաթողիկոս: Ապա հեղինակը ներկայացնում է Անավարզեցու կենսագրության այլ մանրամասներ: Նրա օրոք՝ 1293 թ., Հայրապետական աթոռը Հռոմկլայից տեղափոխվել է Սիս, քանի որ Հռոմկլան 1292 թ. ավերվել էր Եգիպտոսի մամլույների կողմից: Իսկ 1296 թ. Սսի ս. Սոֆիայի հայրապետանիստ տաճարում Գրիգոր է Անավարզեցին Կիլիկիայի

հայկական պետության թագավոր է օծել Հեթոմ Երկրորդի եղբորը՝ Սմբատին:

Անավարզեցու կենսագրության մանրամասներին զուգընթաց՝ Գ. Մաղոյանը դիտարկել է նաև նրա ստեղծագործությունները, այս կամ այն խնդիրը քննարկելիս հենվել դրանց վրա: Անավարզեցու խմբագրած «Օտարակնոցի», «Յայսմատուրքի», «Ժամագրքի» ու «Ներբողեանների» կողքին նա առանձին կարևորություն է տալիս «Նամականուն»: Վերջիններից ամենակարևորը գրքի հեղինակը համարում է «Թուղթ առ թագաւորահայրն Հէթում» նամակը, որը մեծ նշանակություն ունի միության խնդիրները պարզաբանելու գործում:

Մենագրության մյուս զույգները, որ կրում են «Անաւարզեցու աստուածաշնչյան թեմաներով երգերը» և «Անաւարզեցու «ազատ» շարականները» վերառությունները, նկիրված են հայտնի շարականագրի գրական ժառանգության քննությանը: Հեղինակն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դնում Գրիգոր Անավարզեցու տակավին ձեռագիր վիճակում գտնվող շարականները: Նրա երեք տասնյակից ավելի կանոններից մինչ այժմ հրատարակված էին միայն հինգը, որոնցից մեկը, ինչպես և այլ երեք շարական, գիտնականները վերագրել էին ուրիշի: Մաղոյանը բազմաթիվ փաստերով հերքում է այդ ենթադրությունները և ապացուցում, որ Անավարզեցին է դրանց հեղինակը: Բացի այդ, ուսումնասիրողը հայտնաբերել և շրջանառության մեջ է դրել մինչև այժմ կորած համարվող վեց կանոն, որոնց հեղինակը նույնպես Անավարզեցին է: Այնուհետև, ուսումնասիրելով հրատարակված և նորահայտ շարականները, Գ. Մաղոյանը գնահատել է այդ հոգևոր երգերը, մատնանշել, թե ինչ տեղ է զբաղեցնում Անավարզեցին հայ շարականագրության մեջ: Նա բերում է նաև Անավարզեցի շարականագրի հասցեին հընչած կարծիքները: Ինչպես հավաստում է հեղինակը, որոշք իրարից էլապես չեն տարբերվում, որովհետև գիտնականները հետևել են Անավարզեցու շարականներով առաջինը զբաղվող Ղ. Ալիշանի խոսքերին՝ «չիք վսեմական ոճ նախնի շարականաց»: Օտտերը, առանց հիմնովին ուսումնասիրելու, նշում է հեղինակը, պարզապես մեջ են բերել այս խոսքերը ու բավարարվել դրանով, նույնիսկ չկարողացել դրանց շարունակությունը:

Անցնելով Գրիգոր Անավարզեցու շարականների քննությանը՝ ուսումնասիրողը, ըստ բովանդակած նյութի, շարականները բաժանում է երկու խմբի. Ա. Աստվածաշնչյան թեմաներով գրված և Բ. «ազատ» շարա-

կաններ: Առաջինները բացառապես Նոր կտակարանի պատմությունների հիման վրա են գրված. իսկ երկրորդ խմբի շարականները համեմատաբար ազատ թեմատիկա ունեն և պարունակում են տարբեր սրբերի կենսագրական տեղեկություններ, Տիեզերական ժողովներից վերցված դեպքեր, ինչպես դավանաբանական հարցեր: Այնուհետև քննարկվում են այդ խմբերի շարականներն առանձին-առանձին, պարզվում դրանց գրության թվականները և այլ մանրամասներ: Հեղինակը հաճախ չի համաձայնում Անավարզեցուն տրված գնահատականներին ու բնութագրումներին («հետին շարականագիր» և այլն), քայլ առ քայլ գնահատում է Գրիգոր Անավարզեցու գրական ժառանգության մնալուն արժեքը: Նա գտնում է, որ Անավարզեցին Ներսես Օճորհալու արժանի հետևորդն է, որովհետև հայ իրականության մեջ միայն Ներսես Օճորհալին և Գրիգոր Անավարզեցին են արժանացել «Երգացող» կոչմանը: Իսկ այդ կոչումը բացառիկ է և քիչ է հանդիպում քրիստոնեական աշխարհի մշակութային կյանքում:

Գ. Մաղոյանը կատարել է Ղ. Ալիշանի «Սխուման և Լեւոն Մեծագործ» երկում տեղ գտած Անավարզեցու շարականային կարգերի համեմատական քննությունը, ապա Լ վովի վ. Ստեֆանելի անվան գրադարանում և Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող երկու եզակի նյութերի, ինչպես և Սահակ Ամատուցու «Հից և նոր պարականոց կամ անվաւեր շարականներ» ժողովածուի համեմատական ուսումնասիրությամբ պարզել է, թե ինչ շարականներ են պահպանվում Անավարզեցուց, և որն է դրանց հոգևոր բանատեղծակալն արժեքը:

Հեղինակը իր ուսումնասիրությունների հիման վրա եկել է այն եզրակացությանը, որ հաճախ նեղ դավանաբանական հարցերի տեսանկյունով դիտարկվելու հետևանքով անցյալի գեղարվեստական շատ արժեքներ տեսադաշտից դուրս են մնացել կամ ըստ արժանվույց չեն գնահատվել: Այդպիսի մի օրինակ է նաև Գրիգոր Անավարզեցու գրական ժառանգությունը: Իր այս մենագրությամբ Գ. Մաղոյանը նորովի է գնահատում Անավարզեցուն, որը նկատելի հետք է թողել ոչ միայն հայոց պատմության, այլև գրականության մեջ թե՛ որպես հոգևոր ու քաղաքական գործիչ և թե՛ որպես բանաստեղծ, որ ունակ էր վեր կանգնելու ամեն տեսակ նախապաշարունքներից ու կաշկանդիչ կաղապարներից, նորովի մտնեցալու իր առջև ծառայած խրճիղներից, թարմացնելու գրական կյանքը:

Վ. Ս. ՄԱՂՈՅԱՆ